

הסוגיא השתים עשרה – יוהרא (נה ע"א)

ובכל מקום תלמידי חכמים בטלין וכו' ;

[א] למימרא מאי? דרבן שמעון בן גמליאל סבר לא חישינן ליוהרא ורבנן סברי חישינן ליוהרא?
והא איפכא שמעינן להו,

[ב] דתנן: חתן – אם רצה לקרות את שמע לילה הראשון – קורא.
רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל הרוצה ליטול את השם יטול.

[ג] אמר ר' יוחנן: מוחלפת השיטה.

[ד] רב שישא בריה דרב אידי אמר: לעולם לא תיפוך.

(1) דרבנן אדרבנן לא קשיא:
התם הוא, דכיון דכולי עלמא קא עבדי מלאכה והוא לא עביד מלאכה, מיחזי כיוהרא,
אבל הכא, כיון דכולי עלמא קרו והוא נמי קרי, לא מיחזי כיוהרא.

(2) דרבן שמעון בן גמליאל אדרבן שמעון בן גמליאל נמי לא קשיא:
התם הוא, דבעינן כוונה, אנן סהדי דלא מצוי מכיון דעתיה, **מיחזי כיוהרא**,
אבל **הכא לא מיחזי כיוהרא**; אמרי: מלאכה הוא דלית ליה. פוק חזי כמה בטלני איכא
בשוקא.

מסורת התלמוד

[א] למימרא ... כמה בטלנו איכא בשוקא כל הסוגיא, ברכות יז ע"ב. [ב] חתן אם רצה וכו' משנה ברכות ב ה, וראו תוספתא תענית א ז (מהד' ליברמן, עמ' 324-325). [ג] אמר ר' יוחנן מוחלפת השיטה ברכות יז ע"ב, מט ע"ב; עירובין צט ע"א; פסחים מט ע"ב; ביצה ג ע"א, ט ע"ב, י ע"א; יבמות קד ע"א; חולין קכח ע"א. וראו ירושלמי פאה ז ד, כ ע"ב; תרומות יא א, מז ע"ד. [ד] פוק חזי כמה בטלנו איכא בשוקא לעיל סוגיא ד, 'שינוי המחלוקת', נא ע"ב [ב]. וראו ירושלמי פסחים ד א, ל ע"ד.

רש"י

ליטול לו את השם כתר פרישות ויראת חטא, שאינו יכול לבטל הימנו מלכות שמים אפילו לילה אחת – לא כל הרוצה ליטלו יטלנו, דמיהזוי כיהורא, ומחנין בדידה. מוחלפת השיטה התנא שסידרן טעה באחת מהן והחליף שיטתו. אמרי מלאכה לית ליה הרואה אותו בטל, אומרים אין לו מה לעשות, ולא מיהזוי כנוהג בו איסור.

תקציר הסוגיא

סוגיא קצרה זו מופיעה כמעט מילה במילה גם בברכות יז ע"ב. היא שייכת לשני המקומות, שכן עניינה סתירה לכאורה בין משנתנו, פסחים ד ה, למשנה ברכות ב ח. במשנתנו אומר רבן שמעון בן גמליאל: "לעולם יעשה אדם עצמו כתלמיד חכם" ויימנע ממלאכה בתשעה באב, אולם בברכות הוא אומר ש"לא כל הרוצה ליטול את השם" יכול לעשות כן, ורק למיוחדים ניתנת הרשות לקרוא שמע בליל הכלולות. בשתי המשניות נחלקו החכמים על רבן שמעון בן גמליאל: לשיטתם, רק תלמידי חכמים יכולים להימנע ממלאכה בתשעה באב, אולם כל אחד יכול ליטול את השם בליל הכלולות. רבי יוחנן מציע להחליף את השיטות באחד המקרים; רב שישא בר אידי מבהין בין שני ההקשרים.

מניתוחנו עולה ששתי ההלכות נובעות ממקור קדום המקביל לתוספתא תענית א ז (מהד' ליברמן, עמ' 325-323). דברי התוספתא עובדו על ידי רבי במשנתו בשני הקשרים: משנה פסחים ד ה ומשנה ברכות ב ח. מהמקור שבתוספתא תענית מתברר שלדעת רבן שמעון בן גמליאל, היחיד יכול ליטול את השם כשהוא חכם או חסיד, בקיום מנהג שיש בו משום ויתור או מאמץ אבל לא בקיום פעולה קלה המזכה אותו בשבחים. הימנעות ממלאכה בתשעה באב גוררת אחריה הפסד אך אינה זוכה לתשומת לב או לשבח, לעומת קריאה פומבית של שמע בליל הכלולות, שיש בה משום יהירות. לכן אין סתירה בין שתי המשניות, כפי שמעיר רב שישא בריה דרב אידי. הסוגיא המקורית כללה רק את הרומיא ממשנה למשנה ואת פתרונו של רב שישא בריה דרב אידי. כל החומרים האחרים נוספו על ידי העורך, שייבא את הפתרון השני, זה של רבי יוחנן, ממקום אחר.

פירוש

סוגיא קצרה זו עוסקת בסתירה בין משנתנו לבין משנה ברכות ב ח. סתירה זו זוכה להתייחסותם של ר' יוחנן ושל רב שישא בריה דרב אידי [ג, ד]. במתכונתה הנוכחית הסוגיא מובנת ואינה מעוררת תשומת לב מיוחדת מצד המפרשים. הדבר המרכזי שזכה להתייחסות מצד החוקרים הוא העובדה שהסוגיא מופיעה בבבלי פעמיים: בפרקנו ובסוף פרק 'היה קורא' של ברכות (יז ע"ב), אך אין זה מפתיע, שהרי בסתירה בין משניות עסיקין. הסתירה גלויה לעין. במשנתנו קובע רבן שמעון בן גמליאל: "לעולם יעשה אדם עצמו תלמיד חכם",¹ כלומר על כולם להיבטל ממלאכה כתלמידי חכמים. אולם בברכות מופיעה בשם רבן שמעון בן גמליאל גישה הפוכה בנוגע לקריאת שמע: "לא כל הרוצה ליטול את השם יטול". וגם החכמים סותרים את עצמם: במשנתנו הם קובעים ש"בכל מקום תלמידי חכמים בטילים" ממלאכה בתשעה באב, ואילו במשנה ברכות שיטתם היא ש"חתן – אם רוצה לקרות קריאת שמע לילה הראשון – קורא"; במשנתנו רשאים לשיטתם רק תלמידי חכמים לחלוק על מנהג המקום ולהיבטל ממלאכה אף על פי שכולם עושים מלאכה, אך בברכות הם קובעים שכל אחד רשאי לקרוא שמע בלילה הראשון, מעשה שעלול ליצור רושם כאילו מדובר באדם רם מעלה.

לכאורה כתגובה לקושי זה מתרץ ר' יוחנן: "מוחלפת השיטה" [ג].² לפי פירוש רש"י: "התנא ססידרן טעה באחת מהן והחליף שיטתו"³ – כלומר טעות פשוטה יש לפנינו וצריך להפוך את שיטת החכמים בשיטת רבן שמעון בן גמליאל באחד המקורות. רב שישא בריה דרב אידי אינו רואה סיבה להפוך את השיטות והוא מתרץ את הקושי אליבא דחכמים ורבן שמעון בן גמליאל על פי חילוק הגיוני: החכמים אינם סותרים את עצמם משום שכאן, אם יימנע ממלאכה יראה

1 זו הגירסה במשנה בדפוסים. המלה 'לעולם' היא הוספה מאוחרת למשנה, שבאה אולי בעקבות המיוחס לרב שישא בריה דרב אידי: "לעולם לא תיפוך". מילה זו אינה מתועדת בגירסאות הנאמנות של המשנה. בכ"י קויפמן הגירסה היא: "רבן שמעון בן גמליאל או יעשו כל העם עצמן כתלמידי חכם".

2 ראו מה שכתב י"נ אפשטיין על הביטוי באריכות במבוא לנוסח המשנה, עמ' 245-262; ש"י וולד, פרק אלו עוברין: בבלי פסחים פרק שלישי, עמ' 242-248.

3 וראו אפשטיין שם, עמ' 245 והערה 7, העומד על כך שרש"י אינו מפרש כך בכל מקום.

הדבר כיהירות, ואילו שם, כאשר יקרא שמע יחד עם כל הקהל לא ישימו אנשי הקהל לב לכך והדבר לא ייחשב כיהירה [ד] (1). גם את רבן שמעון בן גמליאל ניתן לתרץ: כאן אין יהירות משום שכאשר יראו אדם בטל יחשבו שהוא מחוסר עבודה: "פוק חזי כמה בטלני איכא בשוקא", אבל בברכות, כשיראו את החתן קורא שמע בלילה הראשון, יחשיבו זאת כיהירות [ד] (2).

בעיות בסוגיא

הגם שהסוגיא מובנת, יש בה קושי מסוים. בראש ובראשונה יש לשאול על ההנחה שלפיה יש סתירה בין דברי החכמים בשני המקומות, הנחה הנראית מאולצת. מדוע עלינו לקשר בין שני המקורות? קריאת שמע היא מצווה דאורייתא ומובן מדוע ירצה חתן לקיימה. זאת ועוד, תנא קמא אינו מחייב את החתן לקרוא שמע אלא מציג קריאה זו כאפשרות. העיסוק במשנה ברכות הוא בכל אדם, בניגוד לדברי תנא קמא במשנתנו, הדורשים שתלמידי חכמים יימנעו ממלאכה בתשעה באב. אישוש להשערה שקושי זה אינו אינטגרלי לסוגיא ניתן להביא מהמקבילות לסוגייתנו בירושלמי פסחים וברכות, שבהן לא מוזכרת סתירה לא בין דברי החכמים ולא בין דברי רבן שמעון בן גמליאל.⁴

יש גם קושי בדברי האמוראים. מימרת ר' יוחנן: "מוחלפת השיטה" [ג], רווחת בתלמוד הבבלי ומופיעה בו עוד בשמונה סוגיות.⁵ כבר הרגיש בכך ל' גינצבורג ושיער שאין הדברים מקוריים בסוגייתנו אלא הועברו אליה ממקום אחר.⁶ אך יש קושי גם בדברי רב שישא בריה דרב אידי: דבריו ארוכים מאוד והוא סותר את עצמו מיניה וביה. מחד הוא קובע ש"כיון דכולי עלמא קא עבדי מלאכה והוא לא עביד מלאכה מיחזי כיהורא" [ד] (1), אך מאידך, בנוגע לדברי רבן שמעון בן גמליאל הוא אומר ההפך: "אבל הכא לא מיחזי כיהורא. אמרי: מלאכה הוא דלית ליה, פוק חזי כמה בטלני איכא בשוקא" [ד] (2). האם ייתכן שרב שישא בריה דרב אידי אמר את כל זה? הוא משתמש באותו טיעון להצדיק דיוק בכיוונים שונים בדברי רבן שמעון בן גמליאל וחכמים.

דיון על התהוות המשניות

בטרם נדון בבעיות אלו ראוי להקדים דיון על התהוות החומר בשתי המשניות. נראה לי שיש מקום לעמוד על דרך עריכת המשניות. מפתח להבנת העניין כולו הוא דברי רבן שמעון בן גמליאל בתוספתא תענית א ז (מהד' ליברמן, עמ' 324-325):

אי זהו יחיד? ר' שמעון בן לעזר או: לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד, תלמיד חכם, עושה, אלא אם כן מנהו בית דין על הצבור.

ר' שמעון בן גמליאל או: דבר שהו של צער, הרוצה לעשות עצמו יחיד, עושה; תלמיד חכם עושה ותבא עליו ברכה. דבר שהו של שבת, לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה, ותלמיד חכם עושה אלא אם כן מנהו בית דין על הצבור.⁷

הדיון בתוספתא מתמקד בשאלה מי הוא 'יחיד' שאמור לצום בתעניות הראשונות, כדברי המשנה: "התחילו היחידים מתענים" (תענית א ד). ר' שמעון בן לעזר סבור שאין כל אדם רשאי לעשות עצמו יחיד ולצום אלא רק אלו שבית הדין מינו אותם על הצבור. ר' שמעון בן גמליאל

4 אמנם בירושלמי מופיעה התייחסות לשיטת רבן שמעון בן גמליאל, אך לא העמדת סתירה ותירוץ. ראו דברינו להלן על ירושלמי ברכות ב ח, ה ע"ג-ע"ד ועל פסחים ד ה, לא ע"א. אך ראו גם דעה אחרת אצל י"נ אפשטיין במבוא לנוסח המשנה, עמ' 252: "הירוש' בברכות לא הביא בודאי ברייתא זו [של רבן שמעון בן גמליאל] אלא כדי ליישב את הסתירה שבדברי רשב"ג בין ברכות לפסחים".

5 חוץ מבסוגייתנו ובסוגיית ברכות היא מופיעה במקורות דלקמן: ברכות מט ע"ב; עירובין צט ע"א; פסחים מט ע"ב; ביצה ג ע"א, ט ע"ב; י ע"א; יבמות קד ע"א; חולין קכח ע"א. בירושלמי מופיעה מימרא דומה בפאה ז ד, כ ע"ב ובתרומוות יא א, מז ע"ד.

6 בספרו פירושים וחיידושים בירושלמי, כרך א, עמ' 399. וראו להלן.

7 ברייתא זו מובאת בתענית י ע"ב בשינויים. וראו שם הגירסאות השונות בכתבי היד של הבבלי ובראשונים. גירסאות אלו זכו לדיון של הגר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, חלק ה, עמ' 1070, ד"ה ובבבלי י' ע"ב. וראו מה שכתב ליברמן בספרו הלכות בירושלמי להרמב"ם, עמ' כו, הערה ל.

חולק וקובע שהדבר תלוי במהות המעשה: אם מדובר בדבר שהוא 'של צער', רשאי כל אחד להצטרף ולעשות את המעשה. אבל אם הוא 'של שבח', צודק ר' שמעון בן לעזר באומרו שרק אלו שמונו על הציבור רשאים לעשותו המשתמע מכאן הוא שלדעת רבן שמעון בן גמליאל, כל הרוצה להצטרף ליחידים אלו בתעניות הראשונות, הרשות בידו.

עורך הירושלמי קישר בין ההלכה בתוספתא תענית לבין ענייננו. כך ניתן ללמוד מעיון בסוגיא המקבילה בירושלמי ברכות ב ח, ה ע"ג-ע"ד, שם גרסינן:

מתני': התיקן – אם רוצה לקרות את שמע בלילה הראשון – קורא.
רבן שמעון בן גמליאל או': לא כל הרוצה ליטול לו את השם יטול.

תני: כל דבר שהוא שלצער, כל הרוצה לעשות עצמו יחיד – עושה, תלמי' חכם – עושה, ותבוא לו ברכה.

וכל דבר שהוא שלשבח, לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד – עושה, תלמי' חכם – עושה, אלא אם כן מינו אותו פרנס על הציבור.⁸

נראה שהירושלמי מפרש שהמעשה שבמשנה ברכות הוא 'של שבח' ולכן קובע רבן שמעון בן גמליאל ש"לא כל הרוצה ליטול לו את השם יטול". העורך אינו מעלה את הסתירה המזכרת בסוגייתנו וגם אין זכר לקושיא זו בירושלמי פסחים.⁹

לא בכדי קישר עורך הירושלמי בין ההלכה המופיעה במשנה ברכות להלכה שבתוספתא תענית. מלבד העובדה שמדובר באותו תנא ישנם סממני לשון משותפים לשני המקורות. בדברי רבן שמעון בן גמליאל בתוספתא תענית מופיע ביטוי הדומה לזה שבמשנה ברכות. בתוספתא תענית: "לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה, ותלמיד חכם עושה" וכו', ואילו במשנה ברכות: "לא כל הרוצה ליטול את השם יטול".¹⁰ בקלות ניתן להבין מדוע הזכירו המילים 'לא כל הרוצה' לעורך הירושלמי את ההלכה שבתוספתא תענית, במיוחד כשמדובר בדבר של שבח. קשר לשוני דומה יש לדברי רבן שמעון בן גמליאל במשנה פסחים. הרי שנינו במשנתנו בדבריו: "יעשו כל אדם עצמן כתלמידי חכמים". הרי לפנינו הביטוי 'לעשות עצמו' מתוספתא תענית בלשון רבים.

נראה שרבי, עורך המשנה, הכיר הלכה זו של רבן שמעון בן גמליאל בצורה הדומה לזו שבתוספתא תענית. במקום להביא את דבריו הארוכים במשניות ברכות ופסחים הוא בחר לקצר אותם, כל אחד במקומו, על פי סגנונה הכולל של ההלכה הקדומה. בברכות הוא משתמש בביטוי 'לא כל הרוצה', המתייחס לדבר של שבח בדברי רבן שמעון בן גמליאל המקוריים, אך אין הוא מעוניין להשתמש באותו פועל כוללני 'לעשות' בשתי המשניות, ולכן בברכות הוא משתמש בפועל 'וטול', שמתאר באופן מדויק יותר את המצב שבו האדם מנסה לקחת דבר שאינו שלו. בפסחים ניתן להשתמש בפועל המקורי 'לעשות' משום שלא מדובר בגנבת דעת או במרמה: רבי שונה את צדם השני של דברי רבן שמעון בן גמליאל בדבר שהוא 'של צער', שהרי הימנעות ממלאכה אינה מכתירה את האדם בכבוד מיוחד.¹¹

השערה ספרותית זו מסבירה את הסגנון הייחודי שבמשנה ברכות: "לא כל הרוצה ליטול את השם יטול". רבו הפירושים על הביטוי 'השם'. באיזה 'שם' מדובר?¹² נראה שרבי בחר ב'שם' כוללני זה משום שהוא סיכם את ההלכה הקדומה המזכירה שני שמות: יחיד ותלמיד חכם.

8 על פי כ"י ליידין.

9 על כך ראו דיונו להלן.

10 זו הגירסה בכ"י קויפמן.

11 בהקשר זה ראו את הסיפור על ר' ראובן בן איסטרובלי במעילה יז ע"א. לאחר שהשתלב בחברת הגויים הרשעים ניסה לבטל את הגזרה נגד השבת בטענה: "אם כן לא יעשו מלאכה בשבת כדי שיענו" וכו'. נראה לי שלשון זה הוא הגורם לגירסה המשונה המצויה בכמה מעדי הנוסח בתענית ל ע"ב: "רבן שמעון בן גמליאל אומר: לעולם יעשה אדם עצמו כתלמידי חכמים כדי שיתענו" (כך לפי גירסת כ"י מינכן 140). יש לפרש שהמילים 'כדי שיתענו' טעמן 'כדי שיענו' ומדובר באשגרה ממעילה. וראו פירושו של ר"נ אפשטיין לעניין זה במבוא לנוסח המשנה, עמ' 253. וראו דבריו הארוכים של בעל דקדוקי סופרים בתענית ל ע"ב, אות ל, שפירש את המילה במובן 'עניו' ולא דווקא במובן 'תענית'.

12 ראו הציונים במהדורה של מכון התלמוד הישראלי השלם, זרעים, כרך א, עמ' כב.

במקום להכריע כאחד השמות בחר העורך לסתום ולגרוס "שם" סתם. בפסחים אין אפשרות לכך משום שדברי רבן שמעון בן גמליאל עומדים בניגוד לדברי תנא קמא המזכירים תלמיד חכם במפורש. נראה שבברכות רבי פיתח לא רק את דברי רבן שמעון בן גמליאל כפי שתיארנו אלא גם את דברי החכמים. הוא ביסס את דברי החכמים האלו על משנה ה: "חתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון" וכו', ופירש שגם אם חתן פטור, הוא יכול לקרוא שמע אם ירצה בכך.

שחזור הסוגיא המקורית

לאחר דברי פתיחה אלו ניתן לגשת לסוגיא. הבעיות שמנינו לעיל מובילות להנחה שיש לשחזר את הסוגיא הקדומה בבבלי כך:

ובכל מקום תלמידי חכמים בטלים וכו';
והא תנן: חתן – אם רצה לקרות את שמע לילה הראשון – קורא.
רבן שמעון בן גמליאל או': לא כל הרוצה ליטול את השם יטול.

אמר רב שישא בריה דרב אידי: התם מיחזי כיוהרא, הכא לא מיחזי כיוהרא.

הקושיא שעמדה לפני רב שישא בריה דרב אידי עסקה בסתירה בדברי רבן שמעון בן גמליאל ולא התייחסה כלל לדברי החכמים. כאמור, קושיא זו הגיונית כאשר מדובר בתנא נקוט שם, שהרי בברכות מקפיד רבן שמעון בן גמליאל לומר שלא כל הרוצה ליטול את השם ייטול ואילו במשנתנו הוא ממליץ בפני כולם ליטול שם של תלמיד חכם. נראה שחכמי ארץ ישראל לא התקשו בסתירה זו משום שהכירו את דברי רבן שמעון בן גמליאל בהלכה המופיעה בתוספתא תענית, המחלקת בין דברי צער לדברי שבח. הם פירשו שקריאת שמע היא דבר של שבח ומלאכה היא דבר של צער, כבירושלמי ברכות. רב שישא בריה דרב אידי לא הכיר את דברי רבן שמעון בן גמליאל אלו¹³ ולכן פירש את הקושיא על פי המושג של יהירות¹⁴ או יוהרא בארמית בבבלי. הוא פירש שבברכות הקפיד רבן שמעון בן גמליאל משום שאדם שקורא את שמע בפני כולם מפגין יהירות. במשנתנו, לעומת זאת – כך לדעת רב שישא בריה דרב אידי – קבע רבן שמעון בן גמליאל שכולם יכולים להידמות לתלמידי חכמים ולהימנע ממלאכה משום שהדבר אינו בולט לעין או מושך תשומת לב ולכן לא נראה כיהירות.

כאן מתעוררת שאלת מקור הסוגיא, שהרי היא מופיעה גם בברכות יז ע"ב. בברכות הקושיא זהה אלא ששם מקשים ממשנתנו: "והא איפכא שמעינן לה, דתנן: מקום שנהגו לעשות מלאכה בתשעה באב עושין" וכו'. ואף שהסוגיא מתאימה בשני המקומות באותה מידה נדמה לי שיש מקום להניח שמקורה כאן בפסחים.¹⁵ זאת בעיקר משום שבפרקנו יש ריכוז של חומר מטעם רב שישא בריה דרב אידי. בפרקנו מופיעות שלוש מימרות מטעמו: בסוגיא ו, 'צא והבא לך', נב ע"א, [א]; בסוגיא יא, 'תענית ציבור', נד ע"ב, [ב(4)], [ג(6)], ובסוגייתנו [ד].¹⁶ יש להוסיף לטיעון זה את העובדה שבשני המקומות מתחיל התירוץ דווקא בהסבר המקור ה'חיצוני' (התם) כראוי, אך בסוגיא בברכות מדובר במשנת ברכות (הכא), דבר המרמז לדעתי על מקור הסוגיא בפסחים.

13 או לחלופין הכיר אותם בנוסח אחר. ראו דברי ליברמן לעיל, הערה 7.

14 המילה 'היר' בהוראת בעל גאווה נמצאת במקרא. ראו חבקוק ב ה ומשלי כא כד. הוראה דומה מצאנו בספרות התנאית, ראו תוספתא סוטה יד ח (עמ' 237): "משרבו מושכי הרוק נתמעטו התלמידים ובטל כבוד תורה. משרבו היהירים התחילו בנות ישראל להינשא ליהירים לפי שאין דורינו רואין אלא לפנים". וראו הצעתו של הגר"ש ליברמן בנוגע לגירסת המקורית בפיסקא זו על פי הבבלי בתוספתא כפשוטה, חלק ה, עמ' 754-755.

15 גם א' וייס נטה לכיוון זה, אך הוא סתם ולא פירש נימוקים ברורים לכך. הוא העיר: "על יסוד הסגנון והשינויים שם [= סוגייתנו] יש מקום להגיד, שמקור הסוגיא הוא בפסחים והיא העתקה משם בזמן מאוחר לברכות" הפניה מדויקת? "י"ג אפשטיין עסק גם הוא בשאלת מקור הסוגיא בספרו מבוא לספרות האמוראים: "ואולם בפסח' נה א: למימרא דרשב"ג סבר וכו', שישנה כל הסוגיא בברכות יז ב – מעיד לשון הבבלי בברכות: הכא (בפסחים!) כיון דכ"ע עבדי וכו' התם (בברכות!) ככוונה תליא מילתא וכו', שהכל לקוח בלשון מפסחים" (עמ' 17). אך יש להעיר שאפשטיין התבסס על גירסת הדפוסים, ובכתבי היד באות 'הכא' ו'התם' כהוגן. ולמרות הפיתוי שבעניין אין ללמוד מ'הכא' ומ'התם' משום שזו טעות נפוצה בקרב הסופרים. וראו עדי הנוסח בפסחים שטועים באותה דרך, במהדורה, עמ' 302.

16 וראו בסוגיא יג 'איסורא' נה ע"א, בכ"י מינכן 95, במקום 'אמ' רב ששת: "אמ' רב שישא בריה דרב אידי כבית שמאי" (מהדורה, עמ' 316). ונדמה שגם מעתיק זה הרגיש, אפילו אם לא במודע, בריכוז החומר מטעם רב שישא בריה דרב אידי בפרק זה.

המשך התפתחות: דברי ר' יוחנן

כדרכו הוסיף העורך ופיתח את הסוגיא הקדומה. כפי שהעירו כמה חוקרים ובראשם ל' גינצבורג, דברי ר' יוחנן: "מוחלפת השיטה" [ג], הועברו לסוגייתנו מאחד המקומות האחרים שבהם הם מופיעים.¹⁷ בפירושו לירושלמי מנסח גינצבורג את הדברים כך:

ואולם קרוב לומר שמעולם לא אמר ר' יוחנן דבריו, מוחלפת השיטה, על משנתנו אלא כאשר הוא היה רגיל להשתמש בלשון זו, כשהיה קשה להם לאמוראי בבל מתניתין אמתניתין צטטו דבריו אלה כעין תרוץ מספיק על קושיות מסוג זה. ולפי המסקנא אין צורך להחליף השיטה כאן וכדמתרץ ר' שישא בריה דרב אידי...¹⁸

משתמעת מדברי גינצבורג ההנחה שרב שישא בריה דרב אידי או בני דורו הציבו את דברי ר' יוחנן בסוגייתנו ושרב שישא בריה דרב אידי באמת אמר "לעולם לא תיפוך" אף על פי שידע שר' יוחנן לא התייחס לסוגיא זו דווקא.¹⁹ הנחה זו נראית מוטעית בשל הבעיות המוזכרות לעיל בדברי רב שישא בריה דרב אידי,²⁰ ויש בדבריו סימנים מובהקים לכך שמדובר בהוספות של עורכי הבבלי.²¹ נראה שעורך הסוגיא הוא שהעביר את דברי ר' יוחנן לכאן.

אלא שפעילות העורך לא תמה עם העברת דברי ר' יוחנן. הוא הוסיף עוד פן לקושיא: החכמים גם הם סותרים את עצמם. קושיא זו באה בעקבות הקושיא המקורית על דברי רבן שמעון בן גמליאל במשניות, שהרי אלמלא כן, איש לא היה רואה סתירה בין המקורות.²² לאחר שהוסיף העורך את מימרת ר' יוחנן הוא חייב לייחס לדברי רב שישא בריה דרב אידי את המילים: "לעולם לא תיפוך" כאילו הוא מגיב לדברי ר' יוחנן.²³

כאמור, במקור הדברים התייחס רב שישא בריה דרב אידי רק לסתירה שבדברי רבן שמעון בן גמליאל, אך לא היה קשה לעורך להעביר את עקרון ה'יוהרא' גם לשיטת החכמים: "התם הוא, דכיון דכולי עלמא קא עבדי מלאכה והוא לא עביד מלאכה, מיחזי כיוהרא" וכו' [ד] (1). ובאמת יש לתמוה: למה שישימו לב? הרי כמה בטלני איכא בשוקא! אבל אם מדובר בהוספה של העורך נובע הדוחק מכך שהוא ראה לנכון ליישם את עקרון היוהרא גם על דברי החכמים כדי להשלים את מהלך הסוגיא.²⁴

17 אמנם ל"ג אפשיין יש גישה שונה במקצת: "הגהתו" של רבי יוחנן כאן בבבלי, אינה מתאימה איפוא לא עם שיטת הירוש' ולא עם הברייתות. ואפשר וקרוב שרבי יוחנן לא אמר אלא 'מחלפה שיטתיה' כשאלה [הדגשה שלי] וקושיא, כרגיל בירוש', והבבלי הוא שפירש דבריו כך" (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 253).

18 פירושים וחיידושים בירושלמי, עמ' 399. שם, בנוסף לקושיות שהסוגיא עוסקת בהן, עוסק גינצבורג בקושיא נוספת: "זמה שקשה הוא שהביאו סיפא של הברייתא לפרש דברי רשב"ג ועברו בשתיקה על הרישא שלה, ואף שהיא סותרת דברי המשנה שבה נאמר שלדעתן של חכמים, חתן אם רוצה לקרות ק"ש לילה הראשון קורא, ולפי הברייתא לדעתן של חכמים אפילו בדבר של צער אינו ראוי להחמיר על עצמו". גינצבורג טוען שיטתה סתירה בולטת בין הרישא של הברייתא: "ר' שמע' בן אלע' אומר: לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה תלמיד חכם עושה אלא אם כן מנהו בית דין על צבור", לבין תנא קמא במשנה ברכות: "חתן — אם רצה לקרות את שמע לילה הראשון — קורא". דברי גינצבורג מוקשים: איזו סתירה יש כאן? ראשית, אין מדובר בשיטת 'חכמים' אלא בדברי ר' שמעון בן אלעזר, ושנית: אין בהכרח קשר בין המקורות; התוספתא בתענית עוסקת במעמד פומבי של צום שמפורסם הדבר מי ומי המשתתפים בו, ואילו משנת ברכות, בקריאת שמע בלילה הראשון, כשייתכן שמדובר במעשה שעושים בחדרי חדרים (ראו להלן בעמוד הבא, "כיון דכולי עלמא" וכו'). מדוע נחשוש אפוא מפני סתירה בין הדברים? שהרי גינצבורג אומר: "כשהיה קשה להם לאמוראי בבל ... צטטו דבריו" וכו'. ולדעת גינצבורג לא זו בלבד שרב שישא בריה דרב אידי אמר את כל הדברים המיוחסים לו על ידי העורך אלא שהוא הגיב לקושיא המציקה לגינצבורג עצמו (ראו בהערה הקודמת לבדוק לאחר עימוד סופי), שהרי הוא מעיר בסוף המשפט: "ובדבריו [של רב שישא בריה דרב אידי] מתורצת גם כן הקושיא מברייתא דתענית על המשנה בברכות וכמו שהערנו" (עמ' 399).

20 ראו לעיל, עמ' 265 לערךן לאחר עימוד סופי.

21 הנה כמה מן הנימוקים על פי שיקולי מורי ש"י פרידמן במאמרו "על דרך חקר הסוגיא" (מחקרים ומקורות): א. אריכות הלשון (ד אצל פרידמן, עמ' 303). ב. התייחסות לכתוב להלן בסוגיא (ז אצל פרידמן, עמ' 304); הביטוי "כמה בטלני איכא בשוקא" הועבר מסוגיא ד. ג. אוצר מילים (ח אצל פרידמן, שם); הביטויים "כיון דכולי עלמא" ו"אנן סהדי" נפוצים מאוד בבבלי. ד. התמקדות של שינויי גירסת במקום אחד (יא אצל פרידמן, עמ' 306): עמדנו על השינויים 'לעולם לא תיפוך' לעומת 'לעולם לא תחליף' כמו גם על 'התם' לעומת 'הכא'. וישנם עוד שינויים רבים.

22 אישוס להשערה זו ניתן למצוא בעדי הנוסח. בדברי רב שישא בריה דרב אידי המתייחסים לסתירת 'רבנן אדרבנן' מופיעים חילופי נוסח בנוגע ל'התם' ול'הכא', אבל בנוגע לסתירה בעניין רבן שמעון בן גמליאל גורסים כל עדי הנוסח "התם" לברכות ו"הכא" לפסחים, כראוי (ראו מהדורה, עמ' 305).

23 יש הגורסים כאן: "לעולם לא תחליף", ראו מהדורה, עמ' 301, וזו הוכחה נוספת לכך שמילים אלו אינן חלק מקורי ממימרת רב שישא בריה דרב אידי.

24 התירוץ בנוגע לקריאת שמע מתיישב באופן סביר לפי כולי עלמא. לפי חכמים אין יוהרא אצל חתן משום שהוא משתלב בקהל, שהרי כולם קוראים שמע. וראו להלן מיד בסמוך.

כיון דכולי עלמא קרו והוא נמי קרי

מדברי העורך "כיון דכולי עלמא קרו והוא נמי קרי" [ד] (1) נראה שההנחה היא שהחתן היה אמור לקרוא שמע בבית הכנסת בליל נישואיו. הנחה זו זקוקה להסבר שהרי הן אצל אמוראי בבל הן אצל אמוראי ארץ ישראל רווח המנהג לקרוא שמע של ערבית במיטה, ולא בבית הכנסת.²⁵ עדות מפורשת לכך ניתן למצוא בברכות יג ע"ב:

א"ר יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה: ²⁶ אמ' שמע ישראל ונאנס בשינה – יצא. אמ' ליה רב נחמן לדראו עבדיה: בפסוקא קמא צערן, מכאן ואילך לא תצערן. א"ל רב יוסף לרב יוסף בריה דרבא: אבוך היכי הוה עביד?
א"ל: בפסוקא קמא הוה מצער נפשיה.
אמ' רב יוסף: פורקין לא יקרא קרית שמע,
...דא"ר יוחנן: מצלי וקרי.
שאני ר' יוחנן, דבעל בשר הוה.²⁷

מסוגיא זו עולה בבירור שחכמים אלו קראו שמע של ערבית במיטה וחששו שייאנסו על ידי השינה. בשל כך הורה רב נחמן לעבדו במפורש להעירו בפסוק הראשון של קריאת שמע.

אולם נראה שעורך הסוגיא הוסיף הסבר שעלה מן הנהוג בימיו. סביר להניח שגם בימי רב שישא בריה דרב אידי לא הקפידו לקרוא שמע בבית הכנסת. אלא שבמרוצת הזמן השתנה המנהג בבבל וקראו שם שמע בבית הכנסת והתפללו ערבית. הערת העורך כאן משקפת מנהג בבלי מאוחר זה, שבא לידי ביטוי בשאלה שהופנתה כפי הנראה לרב שרירא גאון: "מה טעם כל קהלות ישראל בכל בתי כנסיות מצלו תפלת ערבית?".²⁸

פוק חזי כמה בטלני איכא בשוקא

הביטוי 'פוק חזי כמה בטלני איכא בשוקא' מוכר לנו מסוגיא ד, 'שינוי המחלוקת', נא ע"ב [ב]. מקורו הוא בירושלמי בפרקנו סוף הלכה א, ל ע"ד:

ניחא ממקום שעושין למקום שאין עושין,
ממקום שאין עושין למקום שעושין, ויבטל! שהרי כמה בטילין יש לו באותו מקום.
ר' סימון בשם ר' יוחנן: במתמיה.

קיימים קווים משותפים לסוגיא ד ולסוגייתנו, שהרי מדובר במצבים דומים: שם מדובר באדם שמנהגו להיבטל ממלאכה בערבי פסחים, ההולך למקום אשר בו עושים מלאכה. לפי הירושלמי, אם יימנע מלעשות מלאכה לא תהיה בכך לכאורה כל בעיה "שהרי כמה בטילין יש לו באותו מקום". אך אם כן, מיותרים דברי המשנה: "אל ישנה אדם מפני המחלוקת",²⁹ ולכן מפרש ר' סימון בשם ר' יוחנן שמדובר במשנה ב'מתמיה', כלומר באדם פעיל שאם יימנע ממלאכה ידעו כולם שזה בגלל המנהג, והדבר יגרום למחלוקת.

בסוגייתנו מדובר במצב דומה. במקום שבו נוהגים לעשות מלאכה בתשעה באב תגרור הימנעותם של תלמידי חכמים מכך תשומת לב. בסוגיית הירושלמי על אתר (ד ה, לא סוף ע"א) אנו גורסים כך:

ר' אבון ר' שמעון בן לקיש בשם ר' יודן נשייא: כמתמיה. יעשו כל אדם עצמן תלמידי חכמי' כל עצמן לא גזרו חכמי' בטילה בתשעה באב.

25 ראו י' כ"ץ, "מעריב בזמנו ושלא בזמנו – דוגמא לזיקה בין מנהג, הלכה וחברה", הלכה וקבלה, עמ' 175-176 והספרות שהוא מציין.

26 ברוב עידי הנוסח גורסים 'משמיה דרב' (כן הוא בכ"י פירנצה, אוקספורד 366 ומינכן 95 ובדפוסים).

27 על פי כ"י פריז 4, 671.

28 אוצר הגאונים, ברכות, התשובות, עמ' 67.

29 ראו הפירוש שהצענו לקטע זה בירושלמי בהרחבה בסוגיא ד, 'שינוי המחלוקת', נא ע"ב, לבדוק הפניות לסוגיות בספר ולעדכן לפי פורמט שכאן עמ' 147-149. לעדכן לאחר עימוד סופי

רבו הפירושים על קטע זה.³⁰ עיקר הבעיה הוא לפרש כיצד משתלבת בסוגיא המילה 'כמתמיה'.³¹ לכן מפרש אפשטיין שהמילים 'יעשו כל אדם עצמן תלמידי חכם' הן פיסקא מן המשנה.³² לדעתי יש באפשרותנו ליישב את הסגנון הסתום בירושלמי אם נוציא את המילה 'כמתמיה' ונגרוס כך: 'ר' אבון ר' שמעון בן לקיש בשם ר' יודן נשייא: יעשו כל אדם עצמן תלמידי חכם? כל עצמן לא גזרו חכמי בטילה בתשעה באב!'. ר' יודן נשייא מקשה על שיטת רבן שמעון בן גמליאל במשנה: כיצד הוא קובע שעל כולם לעשות עצמם תלמידי חכמים? הרי החכמים עצמם³³ לא גזרו בטלה בתשעה באב, ואם רצו שכולם יימנעו ממלאכה הרי שהיו להם כלים לדאוג לכך. קושיא זו של ר' יודן נשייא אינה זוכה לתירוץ בירושלמי.

גרסנים או עורכים של הירושלמי חשבו בטעות שעניין 'במתמיה' קשור גם להלכה ה בשל קווייה המשותפים עם הלכה א. לכן הוסיפו לדברי ר' יודן נשייא את המילה 'במתמיה' וגרמו לפירושים ולשיבושים בהבנת המילים הבאות אחריה.

עדות נוספת לקשר בין הסוגיות היא העברה דומה בבבלי. הרי בשלב הראשוני עמדו דברי רב שישא בריה דרב אידי בסוגיא ללא הסבר כך: "התם [=ברכות] מיחזי כיוהרא, הכא לא מיחזי כיוהרא". בניסיון לפרש את דברי רב שישא בריה דרב אידי נטל עורך הבבלי את הלשון שבסוגיא ד: "כמה בטלני איכא בשוקא", כהסבר מדוע, אם יימנע האדם ממלאכה, לא ייראה הדבר כיוהרא.

סיכום

נמצינו למדים שבמקור הדברים הצטמצמה סוגייתנו לקושיא על הסתירה בין דברי רבן שמעון בן גמליאל במשנתנו לבין דבריו במשנה ברכות ב ח. רב שישא בריה דרב אידי תירץ את הסתירה בפשטות: בברכות הקפיד רבן שמעון בן גמליאל שלא ייטול אדם את התואר תלמיד חכם משום שיש במעשה זה יהירות אולם במשנתנו אין כל יהירות בכך שאדם יימנע ממלאכה בתשעה באב, שהרי איש לא ישים לב לכך.

עורכי הבבלי הוסיפו לסוגיא קצרה זו. במקום לצמצם את הסתירה הם הרחיבו אותה ופירשו שגם החכמים סותרים את עצמם: "...ורבנן סברי חיישינן ליוהרא, והא איפכא שמעינן להו" וכו'. הם גם הוסיפו את דברי ר' יוחנן "מוחלפת השיטה" לסוגיא כדי ליצור מחלוקת בינו לבין רב שישא בריה דרב אידי. ואף על פי שדברי ר' יוחנן אלו מתאימים בהקשר שלנו, נראה שהם לא נאמרו בנוגע לסתירה המוצעת כאן על ידי עורך הבבלי. על פי מקורות ארץ ישראלים נראה שאמוראי ארץ ישראל לא ראו בכך סתירה משום שהם הכירו את דברי רבן שמעון בן גמליאל בתוספת תענית א ז (מהד' ליברמן, עמ' 324-325): "ר' שמעון בן גמליאל או: דבר שהו של צער — הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה, תלמיד חכם עושה ותבא עליו ברכה. דבר שהו של שבח — לא כל הרוצה עצמו יחיד עושה, ותלמיד חכם עושה אלא אם כן מנהו בית דין על הצבור".

30 מלבד הפירושים הרגילים ראו דברי הגר"ש ליברמן בירושלמי כפשוטו, עמ' 441, שמביא את פירושו של הרב אלעזר אזכרי אבל אינו מקבל אותו במלואו: "והנה פירושו על 'במתמיה': זוה מוסב על 'מקום שנהגו לעשות מלאכה עושיין', נראה נכון ... אבל פירושו על דברי רשב"ג הוא דחוק, ויש לחפש דרך אחרת בזה". וראו פירוש י"נ אפשטיין במבוא לנוסח המשנה, עמ' 252 ד"ה ואולם הירוש'. וראו ב' בוקסור בספרו *The Talmud of the Land of Israel: A Preliminary Translation and Explanation*, כרך יג, עמ' 176-177 ועמ' 529, ול' גינצבורג בפירושים וחדושים בירושלמי, כרך א, עמ' 400-401. ראו גם ד' הלבני, מקורות ומסורות, פסחים, עמ' תכב, הערה 5.

31 יש תמימות דעים בנוגע לכך שיש להגיה 'במתמיה'. ראו דברי הגר"ש ליברמן בירושלמי כפשוטו, עמ' 441. וראו ז' רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, עמ' 222.

32 ראו במבוא לנוסח המשנה, עמ' 252, הערה 5: "זוהי פיסקא של המשנה". ובוקסור הלך בעקבותיו בתרגומו ובפירושו בעמ' 177, ב.

33 הביטוי 'כל עצמן' פירושו 'הן עצמן', כאשר הכוונה היא לחכמים. ראו תוספתא שבת יד ט: 'מים שנתגלו מטלטלין אותן מפני שהן ראוין לבהמה, דברי ר' מאיר. ר' שמעון בן לעזר או: כל עצמן אסור לקיימן מפני סכנת נפשיות'.